

DEBATA

o pomirenju i potencijalu REKOM-a da doprinese tom procesu

21.12.2015. Priština

Transkript
Prevod izlaganja na albanskom na BCS

Bekim Blakaj, moderator: Dobar dan svima! Moje ime je Bekim Blakaj i u ime Koalicije za REKOM želim vam dobrodošlicu na ovu debatu koju imam čast da moderiram, a koju organizuje Koalicija za REKOM u nizu debata koje su organizovane i koje će biti organizovane i u drugim državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije. Tačnije, u Skoplju, Beogradu, Zagrebu i Banja Luci već su organizovane ovakve debate, a biće ogranizovane i u drugim centrima. Tema ove debate jeste pomirenje iz ugla domaćih političara i EU.

Hteo bih da se okoristim prilikom, takoreći, da zloupotrebim ovu poziciju i da vam kažem da smo mi, odnosno Koalicija za REKOM, pripremili Pregled izjava političara o pomirenju iz ove i prethodne godine. Taj dokument možete uzeti sa stola ispred sale.

Takođe, možete da dobijete i Zbornik tekstova i izlaganja članova civilnog društva, istraživača, umetnika i članova akademske zajednice o pomirenju i glas žrtava koje smo slušali tokom 9. i 10. Foruma za tranzicionu pravdu.

Imamo paneliste čija će izlaganja biti veoma interesantna. Tokom ove debate bavićemo se pitanjima kao što su: šta predstavlja proces pomirenja u regionu, kakav bi bio ili kakav jeste doprinos domaćih političara tom procesu, kakva je uloga Evropske unije u procesu pomirenja u regionu, te kakav je odnosno kako bi trebalo da izgleda proces pomirenja. Takođe, jedno od pitanja jeste i na koji način treba upotrebiti nasleđe međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i da li civilno društvo ima potencijal za uspostavljanje osnova za proces pomirenja. U tom smislu, takođe, da li REKOM može da bude od pomoći pri rešavanju nekih problema u vezi sa procesom pomirenja i kakav je potencijal REKOM-a.

Čast mi je što mogu da budem domaćin poštovanim panelistima: profesoru Žarku Puhovskom koji je doputovao iz Zagreba, profesoru Enveru Hoxhaju, gospodinu Petru Miletiću, gospodinu Azemu Vllasiju i gospodinu Ardianu Arifaju. Ja bih, na početku, dao reč poštovanom profesoru Žarku Puhovskom. Izvolite.

Žarko Puhovski: Uz ispriku što ću govoriti hrvatski, a ne jezikom svoga djeda Albanca koji je umro premlad, pa nisam ništa od njega naučio, htio bih reći nekoliko uvodnih teza.

Prvo, ono što načelno znači i može značiti pomirenje jeste svijest o tome da je a) rat završio, b) postoji dovoljno znanje o tomu što je rat sa sobom donio; to je obično zlo, naravno, a ima i katkad dobra za onu stranu koja pobjedi i c) to je obično prijeporna točka raspodjele odgovornosti za rat.

Naprосто, sve što znamo iz povijesti pokazuje da ne postoji odgovornost 100 na prema 0. Može biti 95 na prema 5 ili 50 : 50. 100 na prema 0 u odnosima među ljudima ne postoji. Ni u razvodu braka ni u ratu 100 na prema 0 ne postoji kao odgovornost. Dakle, ne postoji stanje (osim u nekoj

zamišljenoj konstrukciji) u kojem bi jedna strana bila kriva i isključivo kriva, a druga strana prava i isključiva prava. I to je ono što treba imati svagdje na pameti.

Odatle, ako se ove tri točke imaju u vidu, slijedi ono što je preuzeto iz kršćanske tradicije koja je u ovom pogledu najviše učinila – termin iz Novog zavjeta – pomirenje ili reconciliation (na engleskom znači ponovno se sastati, ponovno biti zajedno).

Dakle, prva točka koja odatle slijedi jest da se nakon rata može ponovno komunicirati. U starom vijeku jedini način da se komunicira bio je biti zajedno, danas se to može i drukčije. Dakle, uspostaviti komunikaciju.

Ono što je ovdje po mom sudu najčešće bilo pogrešno jeste insistiranje izvana od strane brojnih političara, diplomata, novinara, špijuna koji su dolazili i tražili da se odmah skače u pomirenje koje bi trebalo označavati neku vrsnu novorođenu ljubav. Šta je bilo bilo je, dajmo si ruke, idemo dalje. I to je uvijek imalo kontraefekte, to je uvijek imalo negativne efekte.

Ono što je između rata i pomirenja jest mukotrpan postupna svakodnevna normalizacija. Ako najprije ne možemo živjeti s drugima, moramo najprije biti u stanju živjeti jedni kraj drugih, a da se ne pobijemo. Pa onda, korak po korak. A to znači jednog dana hrvatski mladić spasi srpsko dijete koje je palo u neku rupu, drugog dana albanski profesor nauči srpsko dijete svirati violinu ili već kako to ide, pa se onda vidi da nisu baš svi oni jednaki.

Budući da ratovi djeluju na način homogenizacije nacionalnih zajednica, pomirba bi imala u sebi ta dva kontradiktorna elementa; s jedne strane dehomogenizaciju – svijest o tomu da nisu svi oni i sve one jednaki i jednake i s druge strane ponovno homogenizaciju u ime toga da se sada susreću nacionalne zajednice koje su bile u ratu, koje više u ratu nisu i znaju da nisu.

Ovdje opet postoji jedna vrsta skraćenog puta sa sumnjivim ishodom koji se pokazao u Zapadnoj Evropi u pedesetim godinama. Nakon velikog uspjeha njemačkog ekonomskog čuda činilo se da je nova njemačka generacija krajem pedesetih i početkom šezdesetih naprosto rekla 'šta je bilo bilo, idemo dalje'. I onda se tamo pojavila moja generacija, šezdesetosmaška generacija, generacija onih koji su 1968. godine protestirali, koja je suočila roditelje s prošlošću. Možete lagati policiju, možete lagati novinarima, možete lagati sucima, ali lagati svojoj djeci je jako teško.

Formula '68. bila je znanstvo jednog ne naročito dobrog američkog filma, „Što si radio u ratu, tata?“. I tu je šansa da se nešto doista događa. Naravno, patrijarhalna struktura porodica u našim krajevima to otežava, ali to je jedan mikro postupak ka pomirenju iznutra koje počinje očišćenjem odnosno suočavanjem s prošlošću. Kada više, naprosto, nemamo dvije nacionalne skupine jednu nasuprot druge nego imamo puno pojedinaca, onda će biti rasprave o tomu kako određujemo što je istina.

Da ne govorim puno kao profesor filozofije, u časku moram još ovo reći. Imamo dva koncepta istine. Jedan od velikog njemačkog filozofa Hegela koji kaže „Istina je cjelina“. Drugi, 150 godina kasnije, od drugog njemačkog židovskog filozofa Adorna koji kaže „Cjelina je neistina“.

Što to znači u našim primjerima, uz drugu našu situaciju? Uzmimo jedan jednostavni primjer, evo recimo iz Njemačke, da budemo neutralni.

Od jeseni 1944. do proljeća 1945. godine Crvena armija je, nadirući prema Berlinu, silovala između 800.000 i 1.200.000 Njemica. Tko je za to odgovoran? Hitler je, naravno, započeo rat, ali nije baš da Staljin i zapovjednici sovjetskih jedinica, uključujući najniže i najviše oficire, nisu imali nekakvu krivicu i odgovornost. Cjelina je istina, Hitler je kriv. Cjelina je neistina za neku ženu koju su silovali u Potsdamu. Konkretno, odgovoran je neki desetar neke jedinice koji je tamo bio i rekao 'dečki, ajde da se malo opustimo'.

I to je ono što se nama pojavljuje kao problem. Mi imamo više-manje, iako to u nekom dijelu bivše Jugoslavije nije lako priznati, svijest o tomu da je rat krenuo iz Beograda. Po mojem sudu, krenuo je kao napad Jugoslavije na svoje dijelove; o tomu da li je to napad Srbije može se raspravljati, ali krenuo je iz Beograda. Ali to ne znači da se u svakoj konkretnoj situaciji sve svodi na Miloševića, Kadijevića i Adžića, iako se velik dio na njih svodi.

I to je ono zbog čega se pomirenje pojavljuje kao toliko kompliciran problem. Biti, dakle, u stanju reći: a) znamo što se dogodilo, b) nećemo to zaboraviti, zaborav samo dovodi do novih problema, neovisno o tomu ostajemo susjedi i moramo kontaktirati na razne načine, od ekonomije pa na dalje.

I to se jako teško i jako polagano događa. Kada gledate današnju situaciju (primjer između Hrvatske i Srbije) vidite da je ona toliko, ja bih rekao, perverzno normalizirana. Da srpski premijer komponira hrvatsku vladinu većinu nakon izbora, utječući na srpske predstavnike komu će se prikloniti. To je čak malo više normalizacije nego što se meni sviđa, da pošteno kažem. Ali to je jedna vrsta normalizacije.

U svim postjugoslavenskim državama pojavljuje se, kad privatno razgovarate, ista rečenica – sada više nema Jugoslavije da nam bude kriva, više nema Srba da nam budu krivi. Dajte da pogledamo kako stoji među nama Slovencima i Slovenkama, među nama Hrvatima i Hrvatima, među nama Kosovarcima i Kosovarkama.

Sada ćemo vidjeti kakvi su neki iznutra bili, jer u ratu imamo prisilno jedinstvo protiv neprijatelja i sve političke i moralne razlike padaju u drugi plan. Kad rat prestane, onda se tek neke stvari dobro vide.

Pogrešno je široko rasprostranjeno uvjerenje da se ljudi najbolje (u svojim moralnim karakteristikama) pokazuju u ratu. Vidjećemo, u puno slučajeva se pokazalo i da se to najbolje pokazuje u miru. Ljudi koji su se fantastično držali u ratu u miru to nisu u stanju, jer za mir trebaju drukčiji ljudi.

Jedan od problema posleratnog stanja jeste da se shvati da oni koji su bili najbolji u ratu nisu nužno najbolji u miru, kao što ovi koji su najbolji u miru uglavnom nisu bili najbolji u ratu. Ima izuzetaka. Ajzenhauer je jedan izuzetak u Americi koji je stalno govorio „Molim vas, razumite, jer sam ja izuzetak, general kao predsjednik SAD je izuzetak“. I to jest tako.

Ne može niti treba svaki general biti predsjednik države. U Hrvatskoj to nije naročito dobro uspjelo, recimo. Imamo raznih slučajeva koji nam pokazuju koliko je važno da potraje jedan

postupak normalizacije prije pomirenja, dakle, odnosa u kojem živimo jedni kraj drugih, ako još ne jedni s drugima. Drugo – da nam je potrebno dehomogeniziranje, dakle raslojavanje nacionalnih zajednica, ne da bi se one raspale nego da pojedinci unutar njih znaju da sami odlučuju kako će se odnositi s nekim s druge strane.

Ja mogu, kao i mnogi Hrvati, reći 'ne želim ići u Beograd'. I to je moje pravo, u Zagrebu, opet dodajem. U Izraelu do 1990. godine nikada nije izvedena javno Vagnerova glazba, muzika. Vagner je umro sedamdeset godina prije dolaska Hitlera na vlast, ali njegova muzika je svirana u koncentracionom logoru. I Vagner nije za to kriv. Ja nemam za to puno simpatije, ali imam razumijevanje. Dakle, netko može reći 'neću'. Netko drugi će reći 'ja hoću'. Dakle, tu ne može biti obaveze za sve zato što pripadaju jednoj naciji. Ali će neke simboličke geste morati biti, netko će morati nešto simbolički činiti u ime čitave nacije. I tu je, s tim završnim problemom, sa posebnom točkom koju nam je uvodničar i rekao, pitanje o funkciji civilnoga društva.

Mi smo u civilnom društvu puno toga učinili, ali po definiciji mi ne možemo učiniti ono bitno. Mi nemamo ovlasti predstavljati svoje zajednice. Ovo kažem na nivou ljudi koje dobro poznam, počevši od svoje prijateljice Nataše Kandić koju iznimno poštujem. Sve što može napraviti Nataša Kandić kada se radi o pomirenju jeste uvjet da bi Vučić progundao pola rečenice koja važi deset puta više od svega što kaže Nataša Kandić. To je politička realnost. Zna se na čijoj su strani su moje simpatije. Ali Vučić je taj koji može u ime Srbije nešto reći, ne Nataša Kandić.

Nataša Kandić ili neko od kolega ovdje čini i činiće puno toga da pripremi mogućnost za tako nešto. Mi švercamo teme sa margina u centar javne pažnje. To je naš posao, mi smo krijumčari, šverceri. Katkad nam šverc uspije, katkad oštra carina to zaustavi. Ali kad uspijemo onda ih natjeramo da u javnosti počnu o temama govoriti drukčije, da ne psuju više drugu stranu samo zato što je druga strana.

I onda imamo onu normalizaciju kao preduvjet za pomirenje. Pomirenje se, dakle, zbiva i na razini osobnih kontakata, na takozvanom najnižem nivou. Svako od nas je, naime, najniži nivo po definiciji. Kada se oni na najvišem nivou rukuju, ljube ili šta ja znam šta već rade, druge simbolične geste se pokazuju.

Bekim Blakaj: Hvala vam najljepše, profesore Puhovski. Kao i uvek, izvanredno izlaganje. Sada reč ima Hoxhaj. Izvolite.

Enver Hoxhaj: Hvala veliko, Bekime! Poštovane dame i gospodo, dozvolite mi na početku da iskažem svoje divljenje i poštovanje prema velikom poslu koji je Fond za humanitarno pravo, za skoro dve decenije, obavio u vezi sa Kosovom i u vezi sa regionom. Smatram da su gospođa Kandić, ali i gospodin Blakaj u Prištini i na Kosovu, učinili jedan fantastičan posao. Mi koji dolazimo sa Univerziteta u politiku imamo poštovanje prema tom poslu koji je ova koalicija, ali u isto vreme i ova Fondacija, do sada obavila.

Meni je velika čast što je profesor Puhovski danas s nama u Prištini, budući da je on jedan od najuticajnijih mislilaca, kako rekoh, na Zapadnom Balkanu, iako ne znam da li Hrvatska pripada

Zapadnom Balkanu, jer je to koncept koji je postao rasprostranjen tek nakon 1999. godine, ali svakako je reč o jednom velikom intelektualcu i aktivisti za ljudska prava.

Počastvovan sam, takođe, i što učestvujem na ovom panelu sa gospodinom Vllasijem, kao i sa gospodinom Miletićem i gospodinom Arifajem.

Pomirenje je vrlo osetljivo pitanje i pitanje koje je političko koliko i društveno. Takođe je i vrlo emotivna tema, kao i ljudska i individualna. Iz mog iskustva to je i individualni proces, ali u isto vreme i kolektivni proces.

Kada se u junu 1999. godine završio poslednji rat na prostoru bivše Jugoslavije, neki od nas (a u to vreme sam bio dosta aktivniji u civilnom društvu nego u politici) smatrali smo da će nakon deset, eventualno dvadeset godina moći da se stvori jedan novi politički pejzaž i drugačiji preduslovi da bi narodi bivše Jugoslavije, oni koji su preživeli rat, kroz jednu deceniju mogli da se pomire.

Ako u 2015. godini pogledamo pejzaž novih država na Balkanu, vidimo da je region nesumnjivo napravio izvestan progres. I Kosovo i druge zemlje napravile su izvestan progres, ali autentično pomirenje, po mom mišljenju, i dalje je daleko. Možda bismo mogli da sačekamo još deset ili još dvadeset godina da se to desi.

Polovina onoga što se naziva Balkanom danas je u EU i u NATO-u. Drugi deo regiona, koji je ostao izvan Evropske unije i NATO-a, nalazi se u situaciji u kojoj su odnosi između država i naroda proživeli izvesno autentično poboljšanje u odnosu na neprijateljske odnose koje su imali, budući da sada imamo mirnodopske odnose između naroda i u regionu koji je bio nestabilan imamo mnogo održiviju stabilnost. Postoji razmena između ekonomija i društava, postoje redovni susreti vlada, bilo na bilateralnom nivou, bilo na multilateralnom nivou, što će reći da postoji izvesno poboljšanje odnosa; ali potpuna transformacija odnosa koju smo mogli da očekujemo u junu 1999. godine do danas se nije dogodila. U tom pogledu, zahvaljujući ovom nedovršenom procesu, region je i dalje fragilan, nesiguran i, po mom mišljenju, u nekoj vrsti statusa kvo. Govorim o ovom delu politike upravo zato što taj politički pejzaž nesumnjivo utiče i na pomirenje kao proces i pogrešno je misliti da će se, ako se politika ne kreće napred, pomirenje samo od sebe dogoditi.

Ne želim da govorim o tome kako ja vidim pomirenje u regionu ili na prostoru bivše Jugoslavije. Više bih voleo da podelim tri moje lične brige povodom toga kako vidim odnos Kosova sa Srbijom i proces pomirenja između Kosova i Srbije.

Prvo, pomirenje je politički proces. Profesor Puhovski je pomenuo Adorna, ako ne grešim. Negde 1994. ili 1995. godine, pre, tokom i nakon Srebrenice, pročitao sam jedan Adornov članak s nemačkim naslovom „Was bedoitet fergagenes auf bebeitung“ – „Šta podrazumeva suočavanje sa prošlošću“, to je jedno njegovo predavanje iz 1968. godine. Ne želim da govorim kao profesor, već sam samo to pomenuo kao prvu premisu. U tom članku Adorno kaže da ako se politička agenda koja je dovela narode u konflikt ili u rat nakon završetka konflikata ili rata ne promeni, ostaje ista. Onda postoji sasvim malo preduslova da se desi istinsko političko pomirenje. Naravno da je on imao u vidu evropske odnose, nemačko-francuske, nemačko-

poljske. Ali ja smatram da je takav zaključak – nemenjanje agende nakon završetka rata i konflikta – nesumnjivo premisa koja nam omogućava da razumemo i svaku drugu situaciju na svetu.

Šta to znači za Kosovo? I nakon poslednjeg rata na Kosovu, i nakon etničkog čišćenja, i nakon stvaranja različitih režima tokom jednog veka, nije dobro samo da mislimo o onome što se desilo 1998. i 1999. godine. Vi znate da u slučaju Kosova imamo posla s jednim fenomenom koji je bio planirana neprijateljska aktivnost Srbije tokom jednog veka. Drugim rečima, imamo posla s fenomenom planiranog neprijateljstva spram jednog naroda na Kosovu.

I nakon svih ovih strašnih stvari koje su se desile Srbija nije promenila svoj stav u odnosu prema Kosovu. I kada smo na ovakvoj jednoj debati treba otvoreno da kažemo i treba da podvučemo otvoreno kako stvari stoje. Dok je, do juna 1999. godine, koncept planiranog neprijateljstva podrazumevao da različite vlade i političke elite u Beogradu imaju neprijateljski stav prema kosovskom društvu, nakon proglašenja nezavisnosti 2008. godine pa do danas, takođe imamo neprijateljski stav prema kosovskoj državi. Mi moramo jasno reći kako stvari stoje.

I danas, kada govorimo o tome, u decembru 2015. godine, imamo Vladu u Beogradu koja ima za cilj da potkopa državost Kosova unutar svoje teritorije i koja ima za cilj da na međunarodnom planu izoluje zemlju – našu mladu državu.

Poslednji slučaj sa UNESCO-om, i ne samo rezultat UNESCO-a, već iznad svega jezik koji je korišćen, diskurs koji je korišćen – a koji je bio planiran i dobro promišljen diskurs – govori o tome da postoji jedan kontinuitet u srpskom razmišljanju o Kosovu, nažalost, isti tokom ovih dvadeset, trideset poslednjih godina.

Osim toga, Kosovo je od 2011. godine u dijalogu o normalizaciji odnosa sa Srbijom. Taj dijalog nije imao za cilj samo da se postignu određeni sporazumi već je imao za cilj da se izgradi jedna vrsta poverenja između dvaju naroda, između dveju elita. A ako podvučemo bilans tog poverenja, u ovih pet poslednjih godina, reč je o veoma krhkom poverenju.

Postigli smo nekih sedamnaest sporazuma, od kojih su četiri do sada implementirani. To je, bez sumnje, početak, a ne kraj jednog procesa. Drugim rečima, očekuje nas jedan dugačak put, ali dijalog o normalizaciji može da posluži pomirenju samo ako unapred imamo jasan stav, a taj jasan stav treba da bude uspostavljanje uzajamnog diplomatskog priznanja između dveju zemalja.

U slučaju da mislimo da normalizacija treba da se tiče samo tehničkih pitanja, da rešava neke probleme usput, ali ne i da se završi uzajamnim diplomatskim priznanjem između Kosova i Srbije, ja smatram da nemamo osnovni preduslov da se desi pomirenje.

U tom smislu, usled teške prošlosti, usled takvih odnosa, dijalog nije ništa drugo do dijalog između vekovne žrtve, kakvo je bilo kosovsko društvo, i vekovnog porobljivača.

To je realni odnos onoga što se dešava u dijalogu.

Ako ne postoji politička volja da se savlada ovaj tragičan odnos iz prošlosti, meni se čini problematičnim i proces pomirenja u budućnosti. Možemo da se sastajemo i deset godina ili petnaest godina... Znam da sam 2000. godine to rekao na jednom susretu u Crnoj Gori, na Žabljaku, zajedno sa Natašom Kandić, Sonjom Biserko, Ivom Bancem i mnogim drugima. Zaključci koje smo tada doneli, u to vreme, važe i danas, uprkos napretku koji je evidentan, ali koji nije toliko obećavajući.

Drugo, pomirenje ne može da bude samo političko i međudržavno pomirenje, već treba da bude i pomirenje između dvaju društava. Ako imamo dijalog između Kosova i Srbije, koji je politički, ali i tehnički dijalog, ja sam mišljenja da treba da imamo i treći dijalog, o kome sam govorio i u novembru prošle godine kada sam bio u poseti Beogradu kao ministar spoljnih poslova. Treba da imamo društveni dijalog, dijalog između dvaju društava koji je podržan od strane političkih elita: „Dijalog između dvaju društava treba da vodite vi u ovoj sali, ali uz podršku dveju vlada i uz podršku političkih vođstava dveju zemalja.“

Kulturne elite, civilno društvo, univerziteti, mreže mladih, ekonomske komore, opštine i sve do različitih grupa treba da imaju određenu ulogu u tom dijalogu.

Zašto je važan ovaj društveni dijalog? Na engleskom se kaže 'so saiten' – dijalog koji se teško precizno prevodi na albanski.

I petnaest godina nakon rata na Kosovu postoje predrasude, postoje iskrivljena viđenja, postoji nepoverenje i, iznad svega, postoji nedostatak razumevanja onoga šta je stvarnost na Kosovu i u Srbiji. Po mom mišljenju, ovaj dijalog između dvaju društava uticao bi, pre svega, na pravo razumevanje onoga što smo mi u 2015. godini, onoga što ćemo biti u 2016. godini, uticao bi da se izmeni javno mnjenje, uticao bi na stvaranje jedne vrste relaksacije odnosa između naših društava, uticao bi na jednu vrstu približavanja, ali bi omogućio i da se na više mesta izmeni i jezik medija i jezik civilnog društva, jer pravo da vam kažem – možda me ne shvatate ozbiljno – ponekad su mediji i civilno društvo imali konzervativniji pristup, još nacionalističkiji u odnosu na dijalog koji je imala politika na Kosovu i u Srbiji; tako da tražim od vas da podržite ovaj proces u jednoj dugoročnijoj perspektivi.

U tom smislu, odlučujuću ulogu može da odigra i suočavanje sa prošlošću, potraga za istinom, otkrivanje sudbine nestalih, sve do reparacija koje treba da budu deo takvog jednog procesa pomirenja.

Prema tome, smatram da je došlo vreme da, možda paralelno sa ovim dijalogom između dvaju društava, i mi mislimo i promislimo o jednoj ispravnoj agendi pomirenja između Kosova i Srbije, paralelno sa procesom normalizacije.

Treće. Dilema koju mi imamo na Balkanu i dilema koja je ranije postavljena na primeru evropskih naroda i društava povezane su sa tim da će pomirenje biti rezultat naše promene kao društva na Kosovu, ili će biti rezultat suštinske promene srpskog društva u Srbiji, ili će biti rezultat promene spoljašnjeg konteksta.

Ovde imam u vidu, iznad svega, to kakva je uloga Evropske unije u tom procesu, da li mogu da utiču na njega spoljašnji faktori, naši evropski i američki partneri, kao i drugi.

Ako u suštini razmotrimo evropski, evroatlantski pristup regionu, u ovih petnaest do dvadeset poslednjih godina, naši partneri su više doprineli tehničkoj, ekonomskoj i političkoj saradnji, što je, na kraju krajeva i bilo moguće da se dogodi, nego pomirenju kao procesu u kome su videli poteškoće da se dogodi i da da merljive rezultate.

Ja sam mišljenja da u politici uslovljavanja koju vodi EU u odnosu prema regionu i u konceptu evropeizacije, pomirenje naroda možda u budućnosti treba da ima veći značaj nego što trenutno ima, ako imamo u vidu način na koji se često meri napredak u regionu.

I to ne kažem samo kao želju, već kažem i na osnovu nove premise koju vidim u odnosima Kosova i Srbije. Skoro sto godina Srbija i Kosovo su na interesantan način shvatali svoje odnose.. Neko pobeđuje, druga strana gubi. Ili druga strana pobeđuje, a neko gubi.

Ono što se desilo u ovih pet godina ne meri se samo tako konkretnim parametrima, već je stvarano postupno u pogledu dobitaka obeju strana i tu mislim iznad svega na agendu evropskih integracija. U tom smislu, mislim da će i naši američki prijatelji i Evropska unija moći da odigraju neposredniju ulogu u procesu pomirenja, iako smatram da je pomirenje unutrašnji proces i da ne može da se desi samo spolja; ali mogu da stvore okvire i političke uslove za tako nešto, ako se normalizacija završi integracijom i Kosova, i Srbije, i drugih delova regiona u Evropsku uniju, i ako normalizacija između Kosova i Srbije bude praćena paralelno i s jednom većom pažnjom nego što se do sada dešavalo u procesu pomirenja.

I tu ću stati. Naravno da sam spreman da debatujemo o tom procesu i na jedan potpuniji način, ali da kažem iskreno, bez suštinske promene, bez političkog preokreta, ne vidim preduslove da odnosi između Kosova i Srbije i pomirenje između Kosova i Srbije imaju sigurnu budućnost. Gde smo bili pre osam godina i gde smo sada? Zaista je reč o istinskoj promeni, ali treba da znamo gde ćemo biti i u pet narednih godina. Ako imamo merljive ciljeve i u pet narednih godina, ja pretpostavljam da će i proces pomirenja moći da ima izvesnu dinamiku.

Gospodine Blakaj, još jednom, čestitam vam na poslu koji ste obavili. Smatram da ste bili moćan svetionik u procesu pomirenja na Kosovu i u regionu i možete da računate na svaki doprinos koji mi koji smo u politici možemo s naše strane da damo.

Bekim Blakaj: Veliko vam hvala, profesore Hoxhaj, za ovo izvanredno obraćanje. Sada dajem reč gospodinu Petru Miletiću. Gospodine Miletiću, izvolite.

Petar Miletić: Dobar dan. Pre svega, hvala na pozivu da budem panelista na ovom uvaženom skupu. Osećam se malo indisponirano što govorim posle dva profesora, ali šta da radim, pokušaću da se približim njihovom nivou koliko god budem mogao.

Dakle, pokušaću o ovoj temi da govorim iz aktuelnog trenutka. Pre svega želim da pomenem jedan proces koji je u toku – briselski proces, briselske pregovore i briselske ugovore koji su potpisani – i iz te pozicije da govorim o pomirenju, odnosno baš o tome kako taj proces utiče na normalizaciju odnosa.

Uticaj na kosovske Srbe iz Beograda je ogroman. Dakle veliki, čak, kako gospodin Puhovski reče za Srbe u Hrvatskoj – meni se ne sviđa koliko je velik. Zalagao sam se kao poslanik u dva prošla mandata da kosovski Srbi treba da imaju svoju autonomnu i autohtonu politiku kojoj Beograd treba da služi i pomaže, jer za tešku poziciju nas kosovskih Srba Beograd je u velikoj meri odgovoran. Zbog pogrešne politike Miloševića, njegove partije i njegovih koalicionih partnera mi smo dovedeni u ovu situaciju u kojoj smo danas.

Međutim, to ne abolira sve one koji su nakon 10. juna 1999. godine upravljali Kosovom niti opravdava zašto je stanje kosovskih Srba i dalje loše. Došlo je vreme, pre dve ili tri godine, da se sever Kosova integriše u kosovsko društvo, što pozdravljam i mislim da je doprinos normalizaciji odnosa i, ako hoćete, pomirenju.

Šta su oni iz međunarodne zajednice koji imaju najveći uticaj na Kosovu odlučili? Oni su odlučili ovako 'mi ovo sa kosovskim Srbima ne možemo da obavimo, moraćemo s Beogradom'. Uzeli su Vučića kao partnera i Beograd je to, bogami, i odradio. Dakle, imali smo izbore prvi put po kosovskim pravilima, po kosovskim zakonima. Formirane kako-tako, sa mnogim manjkavostima, opštine Leposavić, Zubin Potok, Zvečane i Severna Mitrovica i danas kako-tako funkcionišu u sistemu Kosova.

Međutim, šta je to imalo za posledicu? Imalo je za posledicu da se Beograd još više nametnuo kao igrač na kosovskoj sceni. Dakle, Beograd danas direktno odlučuje o tome šta će deset poslanika srpske zajednice u kosovskom parlamentu raditi, kako će glasati, kako će se tri člana Vlade Kosova koji su Srbi ponašati. I sada imamo tu neku vrstu problema. S jedne strane smo nešto dobili – dobili smo kosovske opštine na severu, a s druge strane dobili smo deset poslanika koji su pod direktnom kontrolom Beograda.

Moj prvi savet Marku Đuriću koji je šef kancelarije za Kosovo i Metohiju u Vladi u Beogradu je bio: „Ne gurajte Srbe u sukob sa Albancima“. Prvo i osnovno, zato što ćemo mi taj sukob izgubiti, jer smo na Kosovu slabiji, manjina smo. A drugo, na duži vremenski period ovaj teren će biti i dalje destabilizovan.

Naravno, Đurić me nije poslušao nego radi upravo to. Dakle, konstantno gura kosovske Srbe u sukob sa kosovskim Albancima i Vladom Kosova, a da pri tom zauzvrat on dobija jeftine političke poene i jeftino podizanje rejtinga u Beogradu, i ličnog i njegove političke partije.

S druge strane, ni u Vladi Kosova ne sede baš anđeli, pa ni u Skupštini. Ja sam primetio, radeći u institucijama, da postoji jedan refleks odbijanja kada su prava Srba na Kosovu u pitanju. Čak i kad na kraju mi dobijamo nekakav rezultat, prvi odgovor na nekakvo dodatno pravo Srba je odbijanje, refleksno odbijanje, čak ne ni sa argumentima.

Uvek pomenem jedan primer koji mi je vrlo simpatičan, kada smo se šest meseci u Skupštini Kosova natezali oko zakona o selu Velika Hoča. Ja verujem da 90% Albanaca na Kosovu ne zna ni gde je Velika Hoča. Da li će u savetu sela da sede dva Srbina, tri Albanaca i jedan iz drugih zajednica... Znači, šest meseci smo izgubili, oko jednog, ja bih ipak rekao beznačajnog pitanja. Ali taj refleks odbijanja da Srbi dobijaju nekakvo dodatno pravo, jer se navodno time ugrožava državnost Kosova, za mene je simptomatičan.

Danas to imamo sa jednim ozbiljnim pitanjem, a to je zajednica srpskih opština. Prvih šest tačaka Briselskog sporazuma je o zajednici srpskih opština.

Naravno, Beograd igra loše pregovore, oni su upali u zamku, polako sva druga pitanja idu na dnevni red, a zajednica srpskih opština ostavljena je za kraj. Vlada u Prištini ima ozbiljan alibi da to ne uradi, jer zaboga imaju 'samoopredeljenje', imaju proteste, imaju suzavce i tako dalje. To naravno nije dovoljno dobar izgovor, bar ne za mene, ali u suštini, taj posao se ne obavlja. Zajednica srpskih opština se ne obavlja, iako je ozbiljna međunarodna obaveza Kosova koja će na kraju morati da se sprovede, kako tako. Ne znam, na kraju ćemo videti šta će od nje biti.

Što se mene tiče, zajednica srpskih opština nije morala da postoji, nije ni bilo neophodno za Srbe. Oni su imali ozbiljne mehanizme, samo da su se ti mehanizmi vremenom razvijali. Ali kada je već potpisano, i kada je već na papiru, i kada su se već strane obavezale da se to ispuni, onda bi, ja mislim, trebalo na kraju i da se ispuni.

Završiću s tim. Dijalog u Briselu i dijalog između Beograda i Prištine ili Kosova i Srbije nije dijalog između dva društva. To je dijalog između dve vlade i taj se dijalog ne spušta na teren. Dakle, ovde se ne radi o pomirenju Kosova i Srbije. Ovde se ne radi o pomirenju Srba i Albanaca.

Ovaj proces ne ide u tom smeru. Dakle, nema dijaloga između Srba i Albanaca, nego ima dijalog između Vučića i Mustafe ili, pre toga, Dačića i Tačija. I umesto da briselski sporazumi i briselski dogovori doprinose pomirenju, oni nas udaljavaju.

Podizanje tenzija i neprimanje Kosova u UNESCO osetilo se na terenu. Ja komuniciram svakodnevno sa ljudima koji rade u kosovskim institucijama, koji su Srbi i koji kažu: „Ej, odnos mojih kolega Albanaca se posle te odluke promenio prema meni. Ja sam“, kaže, „to osetio. Malo su hladniji, neće da se jave na hodniku, ne pijemo kavu zajedno“. Dakle, to podizanje tenzije je jako loše.

I na kraju, Specijalni sud! Ja nisam upoznao nijednog Albanca koji kaže da je Specijalni sud Kosovu neophodan da bi se raščistilo sa eventualno počinjenim ratnim zločinima. Sreo sam neke koji kažu 'dobar je Specijalni sud', ali samo zato da bi postojeća garnitura otišla u Hag i da bi oni vladali Kosovom. Inače, među Albancima još nisam sreo one koji stvarno misle da je Specijalni sud neophodan Kosovu.

Takođe ne mogu da kažem ni da je previše Srba koji kažu da je Haški tribunal baš bio, kako se kaže, pozitivan za suočavanje Srba sa onim što su neki Srbi počinili. Meni lično je sramota onih policajaca, vojnika, Srba koji su u moje ime počinili neki zločin. Ili bilo koga ko je na kapi nosio znak Srbije ili neki srpski znak i ko je ubio nekog civila ili silovao neku ženu. Ja se iskreno stidim takvih Srba!

Mislim da bi taj osećaj trebalo da se uvuče u svakog od nas u regionu jer, što reče profesor, nema odgovornosti 100 prema 0. Znači, odgovornosti ima na svim stranama i ne treba da ulazimo u merenje ko je koliko odgovoran. Hvala još jednom na pozivu da učestvujem. Ovo je bio moj doprinos.

Bekim Blakaj: Hvala vam najljepše, gospodine Miletiću. Sada dajem reč gospodinu Ardianu Arifaju. Izvolite, gospodine Arifaj.

Ardian Arifaj: Hvala, gospodine Blakaj. Hvala vam na pozivu da budem ovde na ovom panelu. Hvala svima koji su govorili pre mene. Dobro je što ste mi dali reč pre gospodina Vllasija, jer da je govorio i on ne bi ostalo ništa za mene.

Ja se možda neću mnogo odmaći od onoga što su rekli prethodnici. Problem pomirenja koliko je konkretan, takođe je, da tako kažemo, i pomalo filozofski. Za ono što je rekao profesor Hoxhaj pružam mu ruku. Ono što je neophodno za pomirenje, ali što se ne dešava, jeste u stvari potreba da se promene narativi koje imamo jedni o drugima, o sebi, o odnosima koje imamo jedni sa drugima, ali i o drugima.

Reč je o narativu koji je uzrokovao ratove i koji je doneo neprijateljstvo između naroda Balkana. To je narativ koji sprečava i istinsko pomirenje između naroda Balkana.

Nažalost, do sada nismo videli da postoje pokušaji da se suoči s tim i da se promeni taj narativ. Rekoh, narativ koji imamo o sebi, ali i o odnosima koje imamo sa drugima i o drugima.

Jedan deo pitanja jeste i šta mogu da urade politika i političari. Političari, kao što je pomenuto ranije, nekim simboličkim gestovima mogu da doprinesu da se otopi led između ljudi, da otpočne dijalog između naroda, da počne ono što ovde nazivamo normalizacijom odnosa između naroda, a zatim i da ta normalizacija dovede do istinskog pomirenja.

Uspostavljen je proces dijaloga u slučaju Kosova, možemo da kažemo da imamo skoro pa normalnu komunikaciju između Kosova i Srbije. Politički lideri se sastaju i u okviru dijaloga u Briselu, ali i na drugim forumima, kao na primer na forumu Šest zemalja Zapadnog Balkana. Što se tiče uloge EU, imamo berlinski proces, koji predviđa izgradnju autoputeva i železnica koji bi još bolje povezali narode Zapadnog Balkana i poboljšali komunikaciju i saradnju između njih, ali i povezali Zapadni Balkan sa Evropom i sve to sa idejom da se ponovo pomogne pomirenju između ljudi.

I opet je pitanje da li je to dovoljno i da li će se zaista dogoditi to pomirenje? Kad posmatramo kritički vidimo da, u stvari, ni ovi politički koraci ne donose istinsko pomirenje. I to me ponovo vraća (jer sam i ja zapravo filozof) onome što rekoh – potrebi da se promene narativi i onome što je rekao i profesor Hoxhaj ranije – potrebi za dijalogom između društava. Ali prvo, potreban je jedan dijalog sa samim sobom, jedan iskreni dijalog sa samim sobom, kako bismo videli koji je naš deo odgovornosti, a zatim i da vidimo kakva je naša uloga u pomirenju, a potom i u dijalogu sa drugima.

Možda je to ona prva karika koja nedostaje unutrašnjem dijalogu sa samima sobom kako bismo videli kakva je naša odgovornost ili, u pitanjima ili tezama koje je dao profesor, kako bismo videli da se rat završio, koje su posledice i kakva je naša odgovornost za rat, ali i za mir.

Dakle, potrebno je da imamo istinski dijalog u čitavom društvu. Za promenu narativa nije odgovorna samo politička klasa, već je to i odgovornost akademije, umetnika, to je i odgovornost

medija, to je odgovornost civilnog društva. Ne kažemo da se na tome ne radi, već samo želimo da pokažemo koliko je složen taj proces promene narativa.

I kada vidimo šta se zapravo radi, kada čitamo medije, vidimo da se nismo mnogo pokrenuli u smeru promene narativa. Uprkos dijalogu koji imamo između Kosova i Srbije vidimo da su ova dva društva i dalje izolovana u narativima koje imaju o sebi i o drugome. Dovoljno je pročitati jedan dan medije u Srbiji i videti kakav jezik se koristi. Strašno je videti ankete koje se sprovode u Srbiji, videti ko se smatra glavnim neprijateljem, kakav jezik se koristi (u ovom slučaju, kada govorimo o Kosovu, kakav jezik se koristi za Kosovo). Da se i ja više ne ponavljam, videlo se sa slučajem članstva u UNESCO-u kako je ponovo izašao na površinu taj stari narativ koji je uzrokovao mržnju, koji je uzrokovao rat, koji je uzrokovao sve one patnje, a koji i dan-danas sprečava jedno istinsko pomirenje.

Rekao je i gospodin Miletić pre mene da dijalog između Kosova i Srbije ne doprinosi iskrenom pomirenju između ljudi. To je dijalog između političara, između vlada, ali ne i između naroda i, štaviše, on rizikuje da zapravo još više udalji naše narode od istinskog pomirenja.

Stoga, za istinsko pomirenje potrebno je da kao društvo pristupimo dijalogu. Normalno da u tome politika može da pomogne predvođeci ga, kao što i sada to čini, sastancima, ali nije dovoljno da samo politička klasa društva dostigne istinsko pomirenje. Hvala.

Bekim Blakaj: Hvala vam veliko, gospodine Arifaj. Hvala vam na spremnosti da učestvujete u ovoj debati, iako je poziv stigao veoma kasno. Reč ćemo dati gospodinu Vllasiju. Izvolite.

Azem Vllasi: Hvala veliko. Pre svega, zahvaljujem vam na pozivu i izrazio bih svoje zadovoljstvo što sam ovde u prisustvu ljudi koji su veoma kompetentno govorili o ovoj temi.

A sada, budući da sam poslednji i da vam obećavam da ću biti kratak, molim vas da me pažljivo saslušate.

Mi ovde govorimo o jednoj temi koja je uvek aktuelna nakon konflikata i ratova, a kada govorimo o temi koja je dug proces, nakon par ratova još i duži, a i bolan, negde kažu 'hajde da ostavimo ono što se desilo iza nas i da se okrenemo budućnosti'. Ali ovde na Balkanu, nažalost, taj proces se odvija vrlo polako.

Važno je, pre svega, da kod svih strana koje su bile involvirane u konfliktima, kod kojih su bile izazvane određene posledice i koje sada imaju potrebu za pomirenjem, prevlada spoznaja da je pomirenje neophodno, da je u interesu svake od strana i da se pomirenje ne dešava radi onog drugog, već radi sebe.

Drugo. Treba imati strpljenja, razumeti .. Oprostite, možda sada ponavljam ono što je profesor Hoxhaj rekao. Reč je o jednom procesu, a ne o događaju ili činu jedne odluke, ne ide to tako da neko donese negde odluku da se pomirimo i odsad smo mi pomireni. Ne, to je jedan proces.

Koji su faktori koji taj proces vuku napred i čine pomirenje bržim procesom, a koji su faktori i okolnosti koji ga usporavaju?

Nažalost, u ovim krajevima, u bivšoj Jugoslaviji, više ima faktora koji sprečavaju proces pomirenja nego što prevladava spoznaja da je pomirenje neophodno. Prvo, u vodećim političkim državnim strukturama, i tu uzimam ove zemlje koje su bile uključene u rat – Srbiju, Hrvatsku, Bosnu i Kosovo još uvek su na vlasti i na pozicijama moći ljudi koji su ili izašli na političku scenu za vreme konflikata ili su bili njihovi neposredni učesnici. Isti ti ljudi ne mogu da ostvare proces pomirenja. Treba da dođe nova generacija, nekoliko drugih ljudi, čak sigurno i cela nova generacija.

Glavni i najveći problem u pogledu činjenice da imamo na vlasti ljude koji su bili involvirani u politikama ratova jeste u Srbiji. Zašto u Srbiji? Zato što je Srbija otpočela sve te ratove, iz Beograda su krenuli ratovi. Profesor Puhovski je s pravom rekao da u ratu nema sve ili ništa, da je neko 100% krivac, jer ratovi, bilo da su pravedni, ako su odbrambeni, bilo da su nepravedni, ako su agresorski, bez obzira na to – u ratu nisu s jedne strane sve sami anđeli, a sa druge strane sami đavoli. Stoga, osnivaju se sudovi, otuda se i sud u Hagu bavi ratnim zločinima, ali u Srbiji postoji taj problem što je ista ta struktura koja je proizašla iz rata kao organizator (čak su mnogi od njih bili i neposredni učesnici rata na terenu) danas na ključnim mestima na vlasti u Srbiji, od predsednika, premijera, ministra spoljnih poslova koji je bio premijer, ministra pravde (imajte u vidu – pravde) koji je bio na protestima one fašističke organizacije. On je ekstremista, ne nacionalista nego ekstremista. Proizašle su nove generacije koje su ostale u ljusci politike koja je dovela do konflikta.

Drugi problem. U Srbiji imamo posla s konstantom. Pod jedan, tendencija da se izjednačava krivica za konflikte koji su se desili. Sud u Hagu se optužuje da najviše sudi Srbima. Pazite, najviše Srbima, jer bi valjda trebalo više suditi Bošnjacima, Hrvatima ili Albancima.

Treće. Da se malo zaustavimo, samo ovo da dodam u vezi sa Hrvatskom. Vojnu i policijsku akciju „Oluja“, koja je teritorijalno i geografski ujedinila Hrvatsku, a kojom su Srbi izgubili teritorije, beogradska javnost zvanično naziva 'nekažnjanim zločinom'. „Oluja je bila zločin bez kazne“, kažu. Professore Puhovski, vi znate bolje kako oni kažu.

Znate koliko je pokušaja napravljeno za Srebrenicu i na kraju su glasom 'majčice Rusije' sprečili da se genocid osudi jednom rezolucijom UN koja bi bila od velikog značaja za proces pomirenja koji je potvrđen punosnažnom presudom suda u Hagu.

I na kraju, da dam dve-tri teze koje imam u vezi sa Kosovom. Srpska javnost i dan-danas ne zna u potpunosti istinu o tome šta se dešavalo na Kosovu tokom 1998. i 1999. godine, osim što kažu da su se srpske snage ovde borile protiv terorista i da su branile Srbiju, da su branile Kosovo. Nijedna reč se ne kaže ni o tome zašto je došlo do vojnog sukoba ni zašto su ljudi ovde izašli sa puškom u ruci da brane Kosovo kada je prekršen Ustav iz 1974. godine. I tako dalje, i tako dalje, to zaista sprečava proces pomirenja.

Mi na Kosovu sa kosovskim Srbima nikad nismo imali problem i nećemo ni imati niti treba da imamo problem. Imali smo problem sa Srbijom, i danas imamo problem sa Srbijom.

Dao sam par svojih teza o tome, a i gospodin Miletić je govorio veoma dobro i, štaviše, i pristaje mu da govori o ovoj temi. Kosovski Srbi i danas su dovedeni u nezavidnu situaciju, tako što im se daju neposredne instrukcije iz Beograda da srpski zastupnici u Skupštini Kosova treba da

brane interese Srbije na Kosovu, a ne da predstavljaju svoju zajednicu koja je glasala za njih i koja se borila za svoje interese i potrebe.

Bez obzira na to, briselski proces koji je u toku i koji je dobro nazvan – za normalizaciju, a ne za pomirenje, u određenim momentima liči na farsu. Srbija jednostrano tu retoriku i delatnost protiv Kosova stavlja u punu akciju, a sa druge strane u Briselu se odvijaju pregovori – to se čini kao farsa.

Meni se čini da trenutno u ovom regionu ne samo da proces pomirenja nije postignut, nema ni dobre izglede u bliskoj perspektivi, već se čini kao stanje prekida oružja u kom niko nije najvoljniji da uđe u nove sukobe, čak ni Srbija koja živi u prekidu oružja sa državama u okruženju, jer sama nije realizovala ambicije koje je imala i zbog kojih je otpočela konflikte i ostavila ih, kao što kažu, kao nedovršeni posao. Gde se to vidi? Vidi se po pitanju Kosova vrlo jasno, u načinu na koji kažu 'to je južna srpska pokrajina'. Ne postoji država, nema države, to je dijalog između Beograda i Prištine, a ne između Srbije i Kosova, i tako dalje, vrlo dobro znamo kakav stav imaju prema Kosovu.

I prema Crnoj Gori isto; zajedno sa Rusijom rade na tome da na sve načine sabotiraju politiku koju Crna Gora vodi kao država i članstvo Crne Gore u NATO-u.

Podrška srpskom entitetu u Bosni i Hercegovini ima za neposredni cilj da onemogući postojanje Bosne kao države i da jednog dana Republika Srpska kao srpski entitet stvori šanse da se ujedini sa Srbijom.

Ove aspiracije još više dolaze do izražaja zato što je Rusija počela pomalo arogantnije da se odnosi, što se konsolidovala i može da bombarduje u Siriji i može da zgrabi deo Ukrajine i tako dalje. Čini mi se ponekad da ovaj predsednik Srbije, Tomislav Nikolić, kada nema šta drugo da radi, poziva ambasadora Rusije na kafu da mu iskaže svoju veliku ljubav i vernost koju Srbija ima, kao što znamo, prema Rusiji.

Stoga, mešanje Rusije u Srbiji, kao i u pitanjima Crne Gore i u srpskom entitetu, može da pogorša ne samo stanje bezbednosti u regionu, to svakako, već i proces pomirenja.

Nama ostaje da se složimo sa stvarnošću, jer mi ne možemo da promenimo i preobratimo Srbiju. Ja mislim da između Kosova i Srbije, između Albanaca i Srba, treba da dođe do normalizacije i do relaksacije odnosa. Daćemo veći doprinos tom procesu, ja ću ga tako nazvati – pomirenja, a ne samo normalizacije, ako se Kosovo kao država unutar sebe konsoliduje.

Srbija će jednog dana shvatiti da je Kosovo kao država, Kosovo izvan Srbije, nepovratna realnost, ali dok mi radimo to što radimo sa njim kao državom, oni će trljati ruke i govoriti 'a možda još ima neke nade, barem za neki deo Kosova'.

To bi bila, dakle, neka moja mišljenja koja sam hteo da podelim u vezi sa ovom temom. Hvala.

Bekim Blakaj: Hvala vam veliko, gospodine Vilasi. Hvala i publici, siguran sam da mnogi od vas jedva čekaju da uzmu reč za komentare, za pitanja panelistima i tako dalje. Verujem da negde imamo pokretni mikrofon. Izvolite vi, gospodine.

Ismail Muciqi: Ja sam Imail Muciqi iz civilnog društva. Hteo sam da iznesem svoje mišljenje o debati koja je vođena, ali imam i konkretno pitanje za gospodina Miletića.

Slušao sam juče i danas predsednika Nikolića koji je izjavio, u vezi sa otvaranjem poglavlja 35, o odnosima Kosova i Srbije, da svakako treba pitati pravoslavnu crkvu šta treba da se radi. Hteo bih da čujem mišljenje gospodina Miletića i o naprednim snagama koje deluju na Kosovu, jer sve dok Srpska pravoslavna crkva diktira politiku Srbije na Kosovu i dok to postoji, ja sam veoma skeptičan povodom toga da možemo da idemo napred. Samo toliko, hvala.

Bekim Blakaj: Hvala na pitanju. Ja nisam siguran da li je gospodin Miletić prava osoba za odgovor na ovo pitanje, ali ako želite, možete uzeti reč.

Petar Miletić: Vrlo kratko. Mislim da srpska crkva ne diktira politiku Beograda, da je to prenaplašeno. A da srpska crkva ima važnu ulogu u srpskom društvu, to je tačno. Ne mislim da je dobro da ona diktira bilo šta, ali smatram da je izjava predsednika Nikolića, koji je osim srpske crkve dodao i Srpsku akademiju nauka i umetnosti, u stvari bežanje od odgovornosti. Ništa drugo.

Bekim Blakaj: Hvala vam, gospodine Miletiću! Da li još neko želi reč? Da, gospodin tamo iza želi reč. Molim vas da se držite teme, ako je moguće.

Taulant Osmani: Ja sam Taulant Osmani sa televizije *Rrokum*. Imam dva pitanja za gospodina Miletića na temu procesa pomirenja. Pre tri ili četiri meseca srpski premijer je predložio da se uzme jedan datum kao dan sećanja na sve žrtve rata u bivšoj Jugoslaviji i to su kategorički odbili svi lideri država Balkana. Da li mislite da bi ta ideja možda mogla da doprinese procesu pomirenja i do kada ili u kom roku bi to moglo da se desi?

I još nešto. Pomenuli ste tokom vašeg izlaganja zajednicu opština sa srpskom većinom. Da li mislite da se time stvara država unutar države na Kosovu ili neka nova Bosna sa Republikom Srpskom unutar Bosne? Hvala!

Petar Miletić: Što se prvog pitanje tiče, čini mi se da ste sami dali odgovor. Ta ideja koju je predsednik Vlade Srbije Vučić izneo nije primljena. Dakle, nije prihvaćena i mislim da je to već ad akta. Lično nisam pristalica prevelikih simbolika. Ja više volim ove praktične poteze. Ne bih imao ništa protiv da tako nešto postoji, ali ako je već ta ideja naišla na takav odboj kod drugih, onda se bojim da je već mrtva.

Što se tiče zajednice srpskih opština i bosnizacije Kosova, kako se to često govori, mislim da ta opasnost ne postoji. Najvažniji razlog je što opštine koje bi trebale da se udruže u zajednicu nisu geografske povezane i to je jasno. Imamo ove četiri na severu koje jesu i ovih šest južno od Ibra koje su geografski raštrkane.

S druge strane, ne mislim da će ta zajednica imati takva ovlašćenja kakva ima Republika Srpska u Bosni i Hercegovini i ja mislim da je plašenje ljudi bosnizacijom Kosova u stvari samo jedan od načina da se formiranje zajednice srpskih opština odloži ili uopšte ne desi.

Ja mislim je da zajednica srpskih opština kao kosovska institucija treba da da preuzme neke poslove koje danas na Kosovu obavlja Republika Srbija. Dakle, Republika Srbija danas ima neke svoje institucije koje funkcionišu na Kosovu.

Bojim se da postoje toliki broj ljudi koji su zaposleni u institucijama Republike Srbije na Kosovu da Kosovo trenutno nije spremno da absorbuje toliki broj ljudi i da bi to mogla da bude jedna ozbiljna socijalna bomba koja bi mogla lako da eksplodira, što ne bi nikako bilo dobro ni za Kosovo.

Dakle, mislim da je to jedna od ključnih uloga zajednica srpskih opština. Škole, bolnice, domovi zdravlja, neke socijalne ustanove koje bi mogle nakon formiranja zajednice srpskih opština legalno da funkcionišu, da znamo gde ide novac, kojim procedurama i tako dalje, i tako dalje, da ne dužim.

Bekim Blakaj: Hvala vam, gospodine Miletiću. Izvolite, vi što ste tražili reč.

Mimoza Telaku: Pozdrav! Ja se zovem Mimoza Telaku, doktorantkinja sam.... Pozdravljam sve paneliste.

Htela bih da se vratim na konkretnu temu pomirenja, a u vezi sa onim što su izložili panelisti. Htela sam da potenciram važnost obostranog pristupa sa višeg i nižeg aspekta pomirenja. Želim da istaknem veoma važnu barijeru na gornjem nivou pomirenja koji se tiče političke elite. Ta barijera se naziva instrumentalni nacionalizam, a obično se koristi za vođenje dnevne politike, u medijama se upotrebljavaju različite izjave po tom pitanju. Što se tiče donjeg nivoa pomirenja, nivoa običnih građana, želim da kažem da postoji nedostatak kontakta između etničkih grupa u sukobu. Imali smo rat i oružane sukobe u bivšoj Jugoslaviji i imamo jednu koncentraciju etničkih grupa u enklavama koje sprečavaju međuetnički kontakt i u isto vreme sprečavaju i suočavanje sa prošlošću, koje bi, ako bi se promovisao međuetnički kontakt, možda pomoglo u promeni narativa koji je pomenuo gospodin Arifaj.

Takođe, htela sam da vam postavim jedno pitanje u vezi sa indikatorima pomirenja sa donjeg nivoa pomirenja, građanskog. Govorilo se mnogo o gornjem nivou, o mnogim indikatorima ovog procesa. Fokusiraćemo se posebno na Kosovo. Koji su indikatori koji pokazuju proces pomirenja na građanskom nivou? Meni je svedeno ko će od panelista da odgovori.

Bekim Blakaj: Hvala vam veliko za komentare i za pitanje. Gospodin Vllasi se javio za odgovor.

Azem Vllasi: Ja mogu da odgovorim na to pitanje, jer sam advokat i često sam u kontaktu sa običnim ljudima svih nacionalnosti. Pomirenje između građanja, ta vrsta pomirenja na nižem nivou, kako ste vi rekli, ide brže nego proces pomirenja ili regulacije odnosa na višim nivoima. Dve-tri do četiri godine nakon 1999, nakon onog velikog preokreta, uistinu je bio problem da Srbi kontaktiraju sa Albancima. Kasnije je, međutim, otpočeo taj proces, ljudi kontaktiraju na različitim osnovama, od komšije do komšije. Ako nisu ništa loše učinili kontaktiraju i to je u Pomoravlju još prisutnije.

Drugo. U trgovinskim odnosima, kupoprodaji i tako dalje, i tako dalje (a to su kontakti između ljudi) taj proces na nižem nivou između ljudi, mogu da vam kažem, veoma je otišao napred i ide još brže i normalnije nego na, kako ste rekli, višim nivoima. Ja vam govorim o onome što sâm znam iz svakodnevnog života.

Bekim Blakaj: Hvala, gospodine Vllasi. Reč je zatražio i profesor Puhovski, a zatim i profesor Hoxhaj. Izvolite.

Žarko Puhovski: Opet imamo zapravo dvoznačne fenomene. Iz Ljubljane će 30. decembra ići dva specijalna vlaka u Beograd i oko trideset autobusa. Nikada u Jugoslaviji Beograd nije bio tako privlačan Ljubljani kao što je danas. Iz Zagreba će ići oko pedeset autobusa. To sada možete zvati normalizacijom, što se mene tiče, ali to je idiotska normalizacija. To je normalizacija pod pretpostavkom da se ništa od onoga zbog čega je normalizacija potrebna nije desilo. Kao da ničeg nije bilo. I to je najlakše, to će svi prihvatiti.

Zgodno je, Beograd je doista šarmantan grad i u Beogradu je doista dobro biti, to svi znaju, ali to ne menja neke stvari koje su se događale i događaju. Dakle, kakva je moja pozicija? Ne mogu biti protiv toga, dapače, neka idu, dobro je da vide da Srbima ne rastu rogovi na glavi. Ili Hrvatima, svejedno. Ali, to nije više ni problem.

Drugo. Sa stajališta srpskog nacionalizma, da budemo sasvim jasni, moguć je normalni razgovor sa Hrvatima i Hrvaticama, sa Slovincima i Slovenkama, nije moguć razgovor sa Albancima i Muslimanima i to je ono što ostaje dugoročni problem. Dakle, oni mogu progutati Hrvatsku kao činjenicu, ako moraju. Mogu Sloveniju, mogu Makedoniju. Ostaje otvoreni problem, usudio bih se reći, racizma spram Albanci i Albanaca. To su elementi racizma, to nisu više elementi nacionalizma, jer nacionalizam može priznati drugu stranu u nekim stvarima i superiorno, kao neprijatelj, takozvanog časnog neprijatelja. Ali racizam gleda odozdo i to ostaje problem. To važi u svim našim sredinama, za Rome i Romkinje pogotovo. To postoji.

I ovdje je doista problem. Tu treba doista generacije da prođu da se nešto promjeni i zato mi se čini da je s jedne strane tragikomično to zabavljanje po Beogradu, a s druge strane barem se ovaj zapadni blok na neki način normalizira, pa će onda stvari možda ići dalje. Ako se to doista tako bude događalo.

Imamo svjetski problem koji to otuđava, a to je, ja bih rekao, ipak histerija borbe protiv terorizma, gde se Muslimani pojavljuju kao inkarnacijazla. Da uzmemo samo jedan primer: žrtve terorizma u Parizu i u ruskom avionu nekoliko dana prije toga. Niko nije palio svijeće za žrtve terorizma u ruskom avionu, ali u Parizu je, jer se zapad sučeljava sa muslimanskom islamskom pretnjom, a to je nešto što normalno otežava poziciju i albanske i muslimanske nacije....

U tom pogledu je meni potpuno nejasno kako se s albanske strane ne naglašava to da su Albanci jedina nacija koja ima tri religije u svojoj autohtonoj tradiciji, nego se pristaje na jednoznačno vezivanje uz muslimansku, koja jeste većinska, ali nije jedina. To je vrijednost koju doista niko u Evropi nema, a to je potpuno propagandno nekorišteno. Kada kažem propagandno mislim na propagiranje činjenice. Opet se vraćam, moj djed je bio Albanac katolik. Ja svakom moram da

kažem šta je to Albanac katolik; otkud sad ima Albanaca katolika, Albanaca pravoslavaca. Dakle, to je nešto što ni Albanija ni Kosovo ne koriste, a to sad može biti sjekira nad glavom. jer mislim da će se histerija zbog terorizma i dalje širiti. Neko je maloprije spominjao Putina. Putinu je zapravo oprostena Ukrajina kada je ušao u zajedničku borbu protiv ISIL-a u Siriji i Iraku. To je činjenica.

Šta drugo može biti ako do toga dođe? Dakle, kao što je Staljinu 1939. godine bilo – biti ili ne biti. Međutim, ja mislim da sada nije biti ili ne biti, ali samo kod manjine, većina smatra da je to strašna opasnost i da o tomu treba govoriti. Kada deset puta više ljudi bude ubijeno u Siriji nije problem, a kada su ubijeni ljudi u Parizu, to je svjetski problem.

Jučer je jedna osoba ubijena kao zbog neke rođakinje u Americi. To u svim vijestima ima pet puta više prostora od 52 ubijenih u Iraku istog dana. To je realnost svijeta, to je realnost Evropske unije i Amerike koje diktiraju svjetsku klimu. U njoj, nažalost, možemo malo pokušati sabotirati, ali ne možemo promijeniti. Meni se čini da to utječe izvana negativno na našu poziciju uz sve one domaće elemente koje sam spomenuo. Hvala lijepa.

Bekim Blakaj: Hvala najlepše. Professore Hoxhaj.

Enver Hoxhaj: Hvala veliko, Bekime.

Što se tiče poslednjeg pitanja i komentara – da li koristimo nacionalizam kao političko sredstvo moje mišljenje je da to treba gledati na dva nivoa ili isključujemo mogućnost da u nekom delu često ne postoji druga naracija, kako reče gospodin Arifaj, osim naracije sa kojom smo rođeni i, svesno ili nesvesno, ne znamo da promenimo jezik.

Osim toga, kada ste na mestu gde se donose odluke, ne u smislu nacionalizma, već u smislu realne politike, onoga što se dogodilo, obavezni ste da se odnosite onako kako se treba odnositi. Šta to podrazumeva u vezi sa Kosovom i u odnosu sa Srbijom?

Kosovo nije država članica UN-a, a ako država nije članica UN-a, onda morate da imate jedan pristup ili barem da ne budete naivni u onome što govorite i što činite na dnevnoj bazi. To je stvarna briga za egzistenciju naše države, gde ćemo biti za pet godina, za deset narednih godina.

Šta pokazuje, na primer, neprimanje članstva Kosova u UNESCO? Vi ste istraživač, kao Ben Gurion u Izraelu, znate da to pokazuje da Srbija nije spremna da dopusti Kosovu da bude deo jedne organizacije koja iznad svega kao osnovni prioritet ima obrazovanje. Glavni prioritet UNESCO-a nije nasleđe, već obrazovanje, on se bavi praćenjem osnovnog i srednjeg obrazovanja, nadgleda kakvi su standardi, kako se može poboljšati kvalitet obrazovanja, kakvu ulogu imaju nastavnici u školama, šta treba da budu njihove kvalifikacije. Ja to znam veoma dobro, do detalja, jer svake godine čitam izveštaje UNESCO-a iz razloga ličnih interesovanja u politici. On se bavi istraživanjima. Sada zamislite da vodite kampanju 2015. godine koja sprečava jednu zajednicu istraživača, profesora i akademika da imaju pristup programima UNESCO-a. Onda, ne u značenju nacionalizma, već u svakodnevnom funkcionisanju, mi smo postigli sporazum koji nije bio lak, bio je bolan u odnosima sa Srbijom, taj sporazum o fusnoti i učešću u članstvu u regionalnim organizacijama. Ja ovde imam jednu dugačku listu sms-ova iz

poslednje četiri godine ne samo za članstvo već često i za učešće naših delegacija na konferencijama

Možda je od mene nacionalistički, ali kada ste vi Ben Gurion na Univerzitetu, to se u vezi sa mnom tiče realne politike. Tako se čini u dnevnoj praksi.

Šta je rekao gospodin Miletić? Mislim da je ovo jedna veoma nova situacija i nije što je on ovde, ja nisam hteo da govorim dugo kao političar na panelu koji uzima deset-petnaest minuta samo na predstavljanje, ali Miletić je bio u Skupštini Kosova, bio je jedan od glasova nade. Mislim da ono što je on rekao o autonomnoj politici Srba na Kosovu jeste vrlo važno. I ove godine i prethodne napravili smo korake napred, ali on ima brige, na primer, o političkim partijama. Ima i poslanika koji ponekad imaju brige, predrasude ili rezerve kao što je bio slučaj sa Savezom za Hoću. Ja smatram da to treba da razumemo u jednom malčice širem kontekstu. Jedan deo ljudi koji su u politici smatra da određena prava za srpsku zajednicu mogu da načine kosovsku državu disfunkcionalnom. Ali to ne znači da nema volje da se daju prava srpskoj zajednici i to treba reći dosta otvorenije. Drugim rečima, to ima veze sa tim koliko funkcionalna može da bude jedna politička institucija poput države Kosovo.

Ali, glavna briga, i mi u ovoj sali to znamo, jeste sledeće. Nije nikada postojala nikakva rezerva u pogledu toga da srpska zajednica nema prava na Kosovu. Ja sam učestvovao u pregovorima u Beču i Bečki proces se 90 odsto bavio pravima Srba na Kosovu. Ali naša glavna briga jeste da prava Srba mogu da se prevedu u širenje Srbije unutar teritorije Kosova. I tu leži to što je rekao i gospodin Vlasi.

Dok 2015, 2016. godine imamo Srbiju čiji je cilj da svoju političku sreću pronade izvan svojih granica, a ne unutar njih, čiji nacionalni interes nije definisan kao što ga definišu normalne evropske države – za ekonomski razvoj, modernizaciju, već opet teritorija, opet mešanje bilo u Bosni, bilo u Crnoj Gori, bilo na Kosovu, bilo u Makedoniji, onda to otvara dilemu šta podrazumeva i ta zajednica, šta podrazumevaju i prava srpske zajednice u odnosu sa Kosovom. Inače sa naše strane ne postoji nikakva briga u vezi sa tim kakav treba da bude nivo prava Srba unutar nezavisnog Kosova. Ali prava Srba u odnosu sa Srbijom koja nije promenila svoj stav što se tiče Kosova za nas predstavljaju veliku brigu.

Pomirenje. Mi se slažemo u potpunosti sa onim što je rekao profesor Puhovski. Ali treba da napravimo razliku, po mom mišljenju. Mi ne govorimo o krivičnoj odgovornosti, već govorimo o političkoj odgovornosti. Politički gledano niko i nema moralnu odgovornost, niko nema odgovornost za to što smo ratovali – pokušavali smo u ovih dvadeset poslednjih godina da budemo ravnopravni sa drugima. Krivično, to je drugo pitanje, tako da ono što ja vidim u ovim našim akademskim debatama, debatama civilnog društva, ponekad i medija, jeste jedna vrsta jednakosti. Ja smatram da nije dobro da mnogo promovišemo, sada politički govorim, to gde i šta počinje. Da na kraju sukoba svi izađu ravnopravni – apsolutno ne. Izvorište onoga što se dogodilo na Kosovu bio je Beograd. Izvorište sukoba na Kosovu nisu srpsko-albanski odnosi unutar ove teritorije, već odnosi Albanaca sa Kosova sa Srbijom i, po mom mišljenju, nema pomirenja šta god radili mi na Kosovu u vezi sa albansko-srpskim odnosima bez jedne radikalne promene politike Beograda u odnosu spram Kosova. Problem je politika koja je izgrađena na konceptu rasizma. Bez napuštanja tog koncepta nema pomirenja.

Kada sam bio prošle godine u Beogradu mislili su da ću koristiti ovaj jezik zato što sam ministar spoljnih poslova. Rekao sam da mi tako debatujemo na Kosovu. Pogledajte izjave predsednice, premijera. To je naš stav, to je Kosovo. Oni ne znaju zapravo šta je u suštini Kosovo.

Moja poslednja briga koju imam u vezi sa pomirenjem (mada ovde nemamo mnogo kolega iz Evropske unije) jeste dvosmisleni pristup EU. EU se odnosi s takvim pristupom i konceptom dvosmisla prema Kosovu – Evropski parlament priznaje Kosovo, ali Evropska komisija ne priznaje Kosovo ili ga tretira na dvosmislen način pa ja ne mislim da to služi konceptu pomirenja. Preduslovi za pomirenje su jasni, politike nisu dobro definisane i, iskreno govoreći, u narednih pet godina ne očekujem nikakvu veliku, radikalnu promenu.

Nadovezaću se na ono šta je rekao gospodin Miletić. I ja smatram da će jako mnogo uticati na proces pomirenja u budućnosti ako kosovski Srbi ne budu imali vođstvo koje razmišlja svojom glavom o svojim interesima na Kosovu, već ako budu instrument politike Beograda, što je pomenuo i gospodin Vllasi. Mada u poslednje dve godine postoje pokreti i u pogrešnom smeru. U Gračanici imate predsednika opštine koji radi po kosovskim zakonima, koji je položio zakletvu Skupštini Kosova, a njegov zamenik je predsednik paralelne srpske opštine, tako da to pokazuje šta se dešava pet kilometara od Prištine u procesu pomirenja.

Bekim Blakaj: Hvala veliko, profesore Hoxhaj. Bella!

Xhylbehare (Bella) Murati: Hvala, Bekime. Ja sam ovde videla da je pomalo dotaknuta ona strana pravosuđa koja je u vezi sa pomirenjem. Samo sam htela da kažem da istraživanja u vezi sa tranzicionom pravdom vidim kao temelj koji se gradi, uistinu kao temelj za eventualno pomirenje koje bi moglo da se dogodi u budućnosti.

Koliko se vama čini da su bili uspešni ovi mehanizmi tranzicione pravde na Kosovu koji na izvestan način mogu da nas dovedu do pomirenja i možda da nas osveste o prošlosti na Kosovu? Neko je pomenuo i one zločine koji su se dogodili u prošlosti nisu procesuirani onako kako bi trebalo da se procesuiraju. Zato smo danas tu gde jesmo, jer ako držimo oči zatvorene zarad neke stvari, slažemo se i ne tretiramo prošlost kako bi trebalo, zabrinuta sam da će nam se u budućnosti ponoviti te stvari, kao što su nam se i ponavljale. Stoga, kažem da sa tranzicionom pravdom koja je, po mom mišljenju, sprovedena na selektivan način, nismo ništa dotakli, osim što tu vidim da (mada nisam bila na Kosovu jedno duže vreme, iako sam preko rođaka pratila stvari) da nam se tu donosi jedan multikulturalizam, jedan koncept koji mene podseća na bratstvo i jedinstvo u prethodnim vremenima, što je nešto što je vrlo, da tako kažemo, sklisko. Ne znam da li mi kao društvo možemo da shvatimo to što nam dolazi odozgo svaki dan, a ne apsorbuje se u društvo ako nije stiglo od korena. Hvala!

Bekim Blakaj: Hvala, Bella, na pitanju.

Azem Vllasi: Razumeo sam vas dobro – koliko utiče tranziciona pravda na proces pomirenja. To nam je ovde tema danas i tako je glasilo vaše pitanje.

Proces pomirenja pre svega i iznad svega ima one aspekte o kojima smo govorili i ovde – političku stvarnost i nasleđe koje su nam ostavili konflikti i mi treba da se složimo sami sa

sobom da smo bili uključeni u konflikt. Neko kao žrtva, poput nas Albanaca ili Bošnjaka, a neko kao agresor. Sada se agresor, uzročnik konflikata, uzročnik svega onoga zbog čega mi sada treba da se pomirimo, nalazi na istim pozicijama sa kojih su otpočeli konflikti koji su narušili odnose i zbog kojih danas treba da govorimo o pomirenju.

Kada se promene odnosi na toj ravni, u tim binarnim relacijama, tako da kažemo, a ja smatram, pre svega, kada se stabilizuje Kosovo kao država, (Srbija može da govori šta želi, zna se da je Kosovo država) mi ćemo onda praviti zajednicu i unutar nje svakom građaninu obezbediti puna prava, potpunu jednakost, bio on Srbin ili Albanac, ko god da bio, ali ne dok se u to meša neka druga država u te stvari, a posebno ne Srbija. Kada Bosna bude koliko god funkcionalna država tako da neće moći sa pozicija srpskog entiteta sa podrškom iz Beograda ili iz Moskve svakodnevno da joj se preti da će se od nje otepeti i neki drugi aspekti, onda možemo da govorimo o tome kakvu ulogu imaju pravni mehanizmi, zakon, tranziciona pravda i mnoge druge stvari.

Dok ne dođemo u situaciju da mi kao država sa Srbijom kao državom napravimo recipročne sporazume, da potpišemo recipročne sporazume za različite oblasti, kao što potpisuju i druge države između sebe, sve to se zove improvizacija i imitacija normalizacije odnosa.

Jeste li vi videli kako premijeri potpisuju sporazume u Briselu? Ne sede kao što se potpisuju sporazumi putem njihovih posrednika, već ih tu za stolom razmenjuju i potpisuju. Zašto? Zato što tako sedeći Srbija ne priznaje da sedi zaista sa premijerom jedne države, a ta država je Kosovo.

Xhyllbehare (Bella) Murati: Definitivno i ja vidim da ste više političar nego pravnik. Broj počinitelaca krivičnih dela nije ni približan broju onih koji su kažnjeni. Da li je dovoljno da se na izvestan način osvesti o prošlosti, o onome što se dogodilo ovde? Ako vidiš takvu stvar, znaš da ne treba da osećamo sramotu zbog onih koje smo možda smatrali herojima. I ja želim da znam, samo na taj način, da je zločin neko počinio.

Azem Vllasi: Moje uverenje je, iz iskustva koje imam po svetu, da se nikada neće kazniti svi oni koji su počinili zločine, da ne govorimo u procentima. Ali ako se kazne glavni počiniooci, to ima svoju težinu i značaj. Ja ne kažem da treba da se previdi pravda za bilo koga ko je to iskusio, ali ako su, na primer, optuženi iz Srbije i neki budu kažnjeni, neki ne stignu da budu kažnjeni, glavni ljudi do Miloševića, drugi generali mogu da kažu 'OK, vidi se da su glavni podvrgnuti krivičnoj proceduri'. Koliko ljudi unutar srpskih snaga postoji kojima je komandovao ovaj Lazarević koga dočekuju kao heroja? Dobio je četrnaest godina zatvora, a koliko su oni počinili? Osudili su ih u Hagu neki od glavnih, a u Srbiji je suđeno za slučaj Podujeva, slučaj Čuške kod Peći, slučaj Suve Reke i da ne ulazimo u pravosuđe Srbije, možda još nešto postoji, ali to je uglavnom to. Tranziciona pravda više može da ispuni svoju ulogu, tako da kažemo, kao princip da je država spremna da osudi one koji su počinili zločine, ali ona nikada ne uspe ni polovinu, ni manje od polovine da osudi. Nema tu selektivne pravde, već je dovoljno da budu uhvaćeni glavni počiniooci pa da onda možemo da kažemo da ipak pravda funkcioniše.

Bekim Blakaj: Hvala vam, gospodine Vllasi. Mislim da će još jednom gospodin Puhovski uzeti reč.

Žarko Puhovski: Ako parlament ne funkcionira iz bilo kojih razloga, onda demokracija zapravo ne funkcionira. A ja nisam ni za koju od ovih postjugoslovenskih država ako nisu demokratske. Ja sam za njih bio zato što Jugoslavija nije mogla biti demokratska. A ove države kako-tako mogu biti demokratske. Ako ne mogu biti demokratske, ja sam osobno protiv bilo koje. To mi se čini da je demokracija. Ako to ne vidim, onda ostajemo zarobljenici onog tipa homogenizacije o kojoj sam uvodno govorio iz koje se ide u nove konflikte. Molim, razumite da ja doista govorim prijateljski sa pozicije nekoga ko je malo iznutra, uglavnom izvana, nekoga ko čita vanjske medije koji o tome doista govore opet s visoka. Oni su suodgovorni, kao što je maločas rečeno od kolega, zbog toga što je EU na veoma čudne načine intervenirala, a i to činila sporo.

Amerikanci su se malo povukli i tako dalje, i tako dalje... To su stvari koje mi dobro znamo. I to će se dalje događati. Ne može se na njih oslanjati da bi se stvari riješile. 'Amerikanci su uz nas' – to su sve priče koje mogu trajati šest tjedana, dok im odgovara i mogu nestati. To smo svi prošli u postjugoslovenskim sredinama.

Uzmite najbolji ili najgori primer – Makedoniju. To da jedna država može drugoj državi određivati kako će se zvati je naprosto bezobrazluk bez ikakve paralele. Ali on prolazi već dvadeset godina. To je sigurno najgori nacionalizam na Balkanu, ali oni su u Evropskoj Uniji i to se njima [Grčkoj] tolerira. To je uvedeno kao načelo i prihvaćeno kao načelo. Siguran sam da narednih barem deset godina nitko od ovog dijela svijeta neće ući u Evropsku Uniju. Dakle, to je proces, a onda će prva Crna Gora. Možda je bolje tako, a naredno pitanje je hoće li onda biti Evropske Unije. Ali to su sve stvari o kojima trebamo realno razgovarati.

Nema pregovora kod ulaska u EU. To su takvi pregovori kao kad studenti dođu na ispit. Ide se iz Zagreba, iz Prištine, iz Beograda u Brisel na ispit i oni vas ispituju jesi li naučio, nisi naučio, hajd doma i nauči pa se vrati ponovo na ispit. To ovi političari zovu pregovori, a to objektivno i ne trebaju ni biti pregovori. Vi meni morate da demonstrirate da ste spremni doći u moj klub. To je činjenica.

Bekim Blakaj: Hvala najlepše, profesore Puhovski. Ne znam da li još neko ima neko pitanje, sasvim kratko, jer smo probili vreme, ali ako neko želi da uzme reč, neka izvoli.

Nexhat Ismajli: Ja sam Nexhat Ismajli iz nevladine organizacije *Akcijom protiv nasilja*. Imam pitanje za poštovanog profesora Žarka Puhovskog. Ne znam da li je suočavanje sa prošlošću u Hrvatskoj završeno ili još uvek traje. Hvala.

Žarko Puhovski: Kratak odgovor bi bio: taj proces nije završen, nije u toku, nije, možda, ni počeo. Ali to je malo zaoštreno, malo pretjerano, ali nije posve pretjerano, naprosto zato što smo iz izbjegavanja suočavanja s prošlošću prešli u stanje u kojem je prošlost objektivno zaboravljena; dolaze nove generacije kojima ratna zbivanja i zločini više ništa ne znače. Ali, ostaje poneki stari biljeg. Recimo, tek prije četiri-pet godina prvi puta je na autoputu za Beograd napisana oznaka „Beograd“. Prije nekoliko godina, dok još nije bilo GPS-a moglo se vidjeti stotine njemačkih porodica koje razvlače karte, jer je svugdje pisalo „Lipovac“ – to je jedno malo mjesto uz autoput za koje nitko ne zna gdje je, pa ni u Hrvatskoj. Pet kilometara od izlaska

iz Dubrovnika je skretanje za Trebinje, tamo je deset puta postavljena tabla na kojoj piše „Trebinje“ i svaki puta su je preko noći srušili, tako da i dalje piše „Gornji Brgat“, što je seoce na granici sa BiH, odnosno Republikom Srpskom.

Dubrovčani često idu u Trebinje i znaju gdje je, jer tamo kupuju 20% jeftinije, ali stranci ne znaju kamo treba ići za Trebinje. Iz Trebinja se zaista godinama bezdušno gađao Dubrovnik. To su bile zločinačke akcije (uglavnom) protiv civilnoga pučanstva. To ostaje sve više kao neosvijestena trauma, ali se pravi razlog uglavnom gubi iz sjećanja, pa se animozitet sve više prenosi na simbole, tako se, umjesto suočavanja s njome, prošlost jednostavno preskače. Problem dobro pokazuje genijalna rečenica staroga slijepog Homera koja glasi: „Krivo je misliti da je budućnost pred nama, a prošlost iza nas, jer mi vidimo prošlost, dakle ona je pred nama, a ne vidimo budućnost, zato je iza nas“. Budući da idemo u budućnost, krećemo se zapravo natraške, te je jedini način da se snađemo u tomu da sagledamo prošlost. To je smisao svega što radimo. Jer kada se izgubi spoznaja prošlosti, gubi se orijentacija. I to ne zato što bismo morali znati što ste „vi“ nekada radili „nama“, pa „mi“ „vama“, nego da bi se vidjelo što se može naučiti iz povijesti. Već spomenuti Hegel je na pitanje što se može naučiti iz povijesti jednostavno rekao: „Ništa!“. Uvijek se iste gluposti ponavljaju budući da ljudi ništa ne nauče iz prošlosti. Stvari se stoga ponavljaju, što je loše, jer se ne suočavamo s prošlošću. Na primjer, Hrvatska živi u trijumfalnome uvjerenju da je pobijedila u ratu. I to je točno, kao što je i Kosovo pobijedilo u ratu, ali pobjednik nije u pravu samim time što je pobijedio. I to je ono što treba izaći u javnost na kraju naših nastojanja, moralna se pitanja ne rješavaju ratnom pobjedom. U Hrvatskoj to jako, jako teško prodire u najširu javnost, a, na žalost, nemam puno razloga vjerovati da će na Kosovu biti bolje.

Bekim Blakaj: Hvala vam najljepša, profesore Puhovski. Ako neko od panelista želi još da doda neku posljednju primedbu... Ako ne, onda želim da vam zahvalim svima na učešću u ovoj debati, takođe i panelistima, profesoru Puhovskom, profesoru Hoxhaju, gospodinu Vllasiju, Miletiću i gospodinu Arifaju. Hvala vam svima na učešću u ovoj debati i nadam se da ćemo tokom naredne godine imati slične debate, ali sa drugačijim temama. Hvala vam još jednom i dozvolite da vas pozovem na kafu. Hvala.